

44. Фізер І. Емма Андієвська (1931) / І. Фізер // Поза традиції: Антологія української модерної поезії в діаспорі. – Київ ; Торонто ; Едмонтон ; Оттава : [б. в.], 1993. – С. 170–172.
45. Шаф О. Сонет Емми Андієвської в західноєвропейському контексті / О. Шаф // Соборність. – 2008. – № 2–3 (32–33). – С. 150–165.
46. Шеньє-Жандрон Ж. Сюрреалізм / Ж. Шеньє-Жандрон ; пер. с фр. С. Дубина. – М. : [б. в.], 2002. – 416 с.

УДК 821.161.2(082)

Сергій Романов

ЛЕСЯ УКРАЇНКА – АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА СПЛКУВАННЯ

У статті проаналізовано особливості ідейно-світоглядного та творчого становлення особистості Лесі Українки та А. Кримського. Життєвий і творчий шлях митців розглянуто в зіставному аспекті та в історико-культурному контексті епохи кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: дружба, родина, листування, релігія, ідеологія, мистецтво, історія, наука.

Романов Сергей. Лесья Украинка – Агатаангел Крымский: история становления и общения. В статье проанализированы особенности идейно-мировоззренческого и творческого становления личности Леси Украинки и А. Крымского. Жизненный и творческий путь писателей рассмотрены в сравнительном аспекте и в историко-культурном контексте эпохи конца ХІХ – начала ХХ в.

Ключевые слова: дружба, род, переписка, религия, идеология, искусство, история, наука.

Romanov Serhiy. Lesya Ukrainka – Aghatangel Krumskyi: the History of Development and Intercommunication. This article is devoted to peculiarities high-principled and world outlook and creative development of the individual Lesya Ukrainka and A. Krumskyi are researched. Life and creative way of a writers in comparative aspect and historical and cultural contexts of the epoch and ХІХ – beginning ХХ century is researched.

Key words: friendship, correspondence, female, religion, ideology, art, history, science.

Постановка наукової проблеми та її значення. На початку січня 1895 р. із Софії Лесья Українка, яка проживала тоді в родині М. Драгоманова, написала відкритий «Лист до товаришів на Украї-

ну». Авторка, котра улюбленому дядькові й учителеві завдячувала не лише ідейно-світоглядним становленням, а й скерованістю на майбутню громадську діяльність, цього разу наважилася говорити від імені свого покоління (висловлені думки, ясна річ, були відомі, а, ймовірно, і частково погоджені з Драгомановим [див.: 2, 294]). Тому звернення Лесі Українки в цьому контексті сприймається ще й своєрідним маніфестом нової генерації діячів національного руху. Лейтмотив виступу – настійний, подекуди навіть розпачливий заклик до інтелектуально-творчої молоді згуртуватися та нарешті взяти на себе велику справу, розпочату й з останніх сил проваджену старшим поколінням. «Робітники біля нашої літератури красної ще є (хоч і то не гурт), – наголошує авторка, – робітників же, що ретельно працюють біля нашої волі, що зробили сю працю завданням свого життя, – тільки сих два-три чоловіки і тим уже врешті сил не стає. За нами більш нема старих борців, посеред нас – все ще діти, отже, хто порятує нас, коли не схочем рятуватись? Сумно, що знов мусимо виступати ми, недосвідчена молодь, але ж іншого виходу немає, коли не хочемо зректись нашої волі. Врешті не всі ми недосвідчена молодь, є між нами і люди з певним громадським становищем і з укінченим образованием, їм, запевне, й початок мусів би належати» [2, 296].

Сподівання письменниці на освічених, із певним авторитетом і досвідом громадської праці «робітників», попри песимістичний тон звернення, усе ж виглядають не зовсім безпідставними. Адже в національну культуру саме на межі століть упевнено й сміливо входила ціла плеяда талановитих митців, публіцистів, учених. Лише серед однолітків Лесі Українки (народжених одного – 1871 р.) слід згадати імена М. Вороного, Ф. Колесси, Л. Мартовича, В. Стефаніка, А. Кримського. Постать останнього чи не найповніше відповідає тим критеріям молодого українського інтелігента-державника, що їх окреслено авторкою цитованого «Листа...».

Як відомо, предки обох письменників не були цілком автохтонного, сказати б, питомо українського походження: рід Лариси Косач мав балканське й грецьке коріння, а у випадку «генетичної карти» А. Кримського узагалі переважала татарська та польська кров. Для останнього власна генеалогія слугувала ще й своєрідним приводом для гордощів, принаймні на це виразно вказують автобіографічні пасажі в листах до Б. Грінченка, І. Франка. У спілкуванні із названими кореспондентами А. Кримський, указуючи на своє походження,

незмінно підкреслює й органічність входження до місцевої (локальної, а не загальноімперської) спільноти. «Я родився і виріс на Україні та й українізувався», – атестує він себе на початках знайомства з Б. Грінченком. – «Навіть у сім'ї я чув змалечку українську мову: моя мати говорить чисто по-українськи [...] тільки з вимовою чужою» [3, 5, 59]. Постать матері для, сказати б, мовно-культурного становлення автора наведених слів стала, вочевидь, визначальною, хоча син на цьому ніколи особливо й не акцентуватиме. Частковим поясненням тут може бути внутрішньосімейний конфлікт, витоки якого (яскраво увиразнені й на рівні художньої творчості) аналізували С. Павличко [5] та М. Моклиця [4]. Не заглиблюючись у специфіку Косачівських родинних взаємин (достатньо описаних у біографістиці), нагадаємо лише про загальну схожість умов формування доньки Лариси, зокрема й у сенсі її далеко не завжди успішних спроб порозумітись із матір'ю.

Цитований уривок із листа до Грінченка примітний ще й виявленими зусиллями, яких доводилося докладати тогочасному українцеві, аби на своїй землі набути чи, швидше, здобути право національної самопрезентації. Складність цього процесу, що розгортався за штучно створених умов, у випадку А. Кримського, підсилювали ще й класові чинники. Відомо, що його скромне походження й пов'язані з цим труднощі соціальної реалізації стали одним із рано, але гостро усвідомлених координат ієрархічно збудованого, закритого світу Російської імперії. Перебування в київській Колегії Галагана, учнівський контингент якої формувався зі «своєкоштных багатирів» й аристократів та дітей із незаможних родин, сприяло закріпленню у підлітків стійких упереджень щодо станового суспільства. Навіть його вражаючі успіхи в навчанні, зокрема зусилля незмінно утримувати за собою статус першого учня, сприймалися як виклик і свідоме ангажування в ту непримиренну боротьбу, що точилася поміж двома таборами гімназистів. Пережиті в середній школі моральні випробування, хоча й не такі трагічні, як, скажімо, у випадку однолітка-покутянина В. Стефаніка, сприяли усталенню виразних світоглядних переконань Кримського. «Саме моє походження мусило мене зробити демократом» – підсумовував він навчання в колегії через два роки після її закінчення [3, 5, 39]. Згодом на цьому ґрунті зросте серйозне захоплення соціалістичними ідеями, а ще пізніше – доктринами націоналізму.

Очевидно, здобутий замолоду болісний досвід самоутвердження (особистого та національного) видавався Кримському показовим і навіть повчальним, адже постійно актуалізувався в його спілкуванні. Натомість Леся Українка ніколи не оприлюднювала особливостей власної «українізації», можливо, й через те, що мала щастя зростати в хоча й штучно створеному родиню та близьким оточенням, але відповідному культурному-інтелектуальному середовищі. Тому й набуття відповідної ідентичності виявилось процесом більш-менш органічним і порівняно безболісним.

Важливо й те, що в цьому ж колі формувались ідейно-політичні вподобання письменниці, що виявилися загалом суголосними окресленим зацікавленням Кримського. Та відзначимо внутрішню контроверсійність такого обопільного саморуху, що все ж привів до спільної ідейної / ідеологічної платформи: прихід на певному етапі до національно зорієнтованої соціал-демократії спадкової дворянки Лариси Косач (свідомий, але абстрактний вибір диктований волею та інтелектом) й різночинця А. Кримського (актуалізовано особистий життєвий досвід). Проте обоє вони з однаковою тривогою сприймали загрозу українським патріотичним лівим силам, що виходила від близьких не лише класово, але й етнічно, російських соціалістів. Визначальною для останніх спочатку була інтернаціональна платформа, але з часом вона все виразніше набирала обрисів великодержавного шовінізму.

Українські письменники доби порубіжжя й російська література – це велика і, попри зусилля радянських науковців, маловивчена проблема. Сьогодні зрозуміло, що тут має йтися не так про безпосередні впливи, як, найперше, про ідейно-тематичне суголосся, стильові перегуки або ж навіть паралельне художнє освоєння реальності. У цьому контексті творчість Лесі Українки й А. Кримського постає вдячним матеріалом для міжсловянських компаративістичних студій. Водночас нагальною для періоду становлення обох письменників була потреба мінімізувати тиск і притягальну силу значно потужнішої російської культури та спробувати уникнути пропонованих нею широких і досить привабливих можливостей. Адже уявні чи реальні наміри В. Винниченка перейти в сусідню літературу видаються, за неупередженого погляду, не такою вже й випадковою примхою. Та й загалом, тогочасному вітчизняному інтелігентові цілковито дистанціюватися від імперського світу не вдавалося вже хоча б тому, що для власної самореалізації тією чи тією мірою доводилося приймати наявні умови й правила. Так, щоб утамувати жагу наукового пізнан-

ня, Кримський мусив увійти до російської освітньої академічної спільноти, учитися та працювати в тамтешніх інституціях, закономірно й суттєво сприяючи їхньому розвою. С. Павличко, з огляду на це, вважає за можливе говорити про своєрідний конфлікт між двома етнічними ідентичностями («душами») і навіть окрему «російську» біографію ученого [5, 248–250]. Інтегрованість Лесі Українки в інтелектуальне життя сусідньої держави була, зрозуміло, не такою присутньою, але все ж наукові та публіцистичні праці письменниці, зроблені нею переклади також нерідко з'являлись у тамтешній періодиці.

Питання мистецтва, а основне – літератури можуть бути показовими в сенсі духовно-інтелектуального зв'язку двох тогочасних поколінь українців. Власне, ідеться про той соціальний (а частково й партійно-політичний) сегмент, який представляли згаданий М. Драгоманов з однолітками-однодумцями та його молодші послідовники, до яких належали і Леся Українка, і А. Кримський. Щоправда для останнього постать і переконання вчителя, який, за особистим зізнанням і «прокинув у ньому національну свідомість» [3, 5, 118], далеко не завжди видавалися зрозумілими й прийнятними. Зокрема, на початках їхнього заочного знайомства Кримський перейнявся неправдивим поголосом про нібито фінансування закордонної діяльності женеvського вигнанця зі спецфондів царської охоранки (Невдовзі цю провокацію було викрито).

Майже цілковито приймаючи тезу Драгоманова про «Космополітизм в ідеях і цілях та національність у ґрунті і формах культурної праці» [1, 190], Кримський усе ж відкине російський чинник (про що вже йшлося вище), а також виразніше зацентрує на первинності питомої традиції в духовно-політичному розвої країни. Принциповим залишиться й переконання в необхідності залучення до державного будівництва якнайширших верств населення, умовно кажучи, – від пана і до мужика. На відміну від М. Драгоманова, він достатньо реальною вважав можливість не тільки української автономії в складі демократичної федерації з Росією, а й побудову самостійної політично й культурно, однак і відкритої до світу держави. У цьому сенсі міркування Кримського можна розглядати як спроби синтезу драгоманівського космополітизму та власної націоцентричної доктрини. С. Павличко достатньо переконливо доводила його безпосередню причетність до розробки концепції українського, позначеного виразними ліберально-демократичними впливами націоналізму [5, 259–260].

Проте все більше схилиючись у своїх переконаннях до правої ідеї, Кримський не творить для себе культу панівного етносу, не скочується до шовінізму. Оригінальними в цьому сенсі виглядають окреслені в довжелезному листі до Б. Грінченка критерії ідентифікації двох типів громадського діяча. «Хто признає вагу національності, – наголошує Кримський, – той є націонал; звісно, він може не тільки поважати, але *заразом* й сентиментально кохати національні ознаки, і це ще не погано. А хто вважає за *обов'язкову* річ сліпо поклонитися *всьому* національному тільки через те, що воно – національне, той є націоналіст» [3, 5, 89]. Саме під останню категорію автор схильний підтягти прихильників, за його визначенням, «жолудкового» – агресивно-обмеженого, власне, бездіяльного патріотизму. На жаль, нерідко цей тип «щирого народолобця» траплявся у середовищі українофілів, на що у свій час нарікала й Леся Українка.

Неспівмірність народницьких соціально-політичних та культурних моделей енергії і намірам молодих сил доводила нагальну потребу освоєння нових дієвіших шляхів національного поступу. Усю суперечливість і водночас інтегральний сенсо- й формотворчий потенціал таких шукань відбиває досвід покоління порубіжжя. Примітним тут є ідейно-духовний саморух А. Кримського, передувала якому, що, мабуть, теж закономірно, смуга метань і зневіри. 1891 р., описуючи І. Франкові ситуацію в Наддніпрянщині, він, зокрема, невтішно констатуватиме: «Коли ми подивимося, чим займається загал нашого українофільства, то побачимо, що працювати всі аж прагнуть, тільки ж майже всім руки зв'язані, бо такі наші обставини. Добре, коли хто має письменницький хист, – він ще може що-небудь робити, робити пером. А решта? – Решта рветься до праці; та звідкіля ж узяти того поля задля праці? Складаються громадки, кружки, балакається дуже багацько, а в кінці кінців, як я часто завважив, людина почуває якусь порожнечу, невдоволення, бо не бачить змоги, способу, як віддати себе на службу своєму народові» [3, 5, 33–34]. Можливості прислужитися рідній спільноті неофіт-українець Кримський шукатиме самотужки. Уже з перших років навчання у вищій школі студент-арабіст Лазаревського інституту кожен вільну хвилину присвячує пізнанню Батьківщини, адже, як зізнаватиметься: «Мені здавалося гріхом “не побігти на пособу моїй Неньці” яку я допіру “обрів”, – я не хотів бути “зрадником”. І я побіг» [3, 5, 68]. Окрім інтенсивної самоосвіти, він, приїжджаючи з Москви, прагне доповнити національне

пізнання ще й практично – зануренням у чисту стихію селянського світу, щирими спробами злитися із ним.

Свої ходіння в народ Кримський згодом описуватиме з іронією та навіть сарказмом. На його переконання, із цього не лише немає жодної користі, але, навпаки, виходять неабиякі обопільні втрати. «Оті “хождєния”, – стверджує він, – які практикують такі недоуки, як студенти, є страшєнна погань і мерзота. Перш усього велика шкода доводиться тим, що молодик повинен би був не гаяти час, [...] щоб опісля *якими-небудь трьома-чотирма* роками пізніше, послужити тому ж таки народові. [...] Друга шкода та, що “просвіщати” народ, будучи неуком, не маючи суцільних пересвідчень і основуєчись тільки на трьох-чотирьох соціалістичних та нігілістичних (та й то погано розчовпаних) книжках – це є неморальність» [3, 5, 70]. Поразка А. Кримського в ролі народного просвітителя, що мала більше об’єктивних, аніж суб’єктивних причин, виглядає цілком закономірною. Незнання, нерозуміння життя простолюду, його клопотів і потреб перетиналися тут з особистою несформованістю та юначим максималізмом. Зусилля проповідувати, навчати, окрім щирого пориву й самовпевненості, не були підкріплені ані належними досвідом, знаннями, ані, що теж важливо, навичками спілкування. Натомість спроби Лєсі Українки в цьому напрямі виявилися значно продуктивнішими саме завдяки скерованості не до навчительства, а насамперед порозуміння, налагодження своєрідної співпраці, зрештою – до взаємопізнання. Її глибоке, сказати б, професійне зацікавлення традиціями, звичаями, побутом, мистецькими осягами, мовою народу (що постало не без впливу й прикладу матері) поєднувалось із реальною допомогою у вирішенні нагальних проблем.

Очевидно, що порозуміння з народом на рівні спілкування виявилось для молоді не єдиною і не найдієвішою стратегією розвою національної справи. Це була концепція українофілів, яка в модерну добу виглядала застарілою. Та й загалом увесь означений суспільно-культурницький рух у тогочасних умовах сприймався як анахронізм. В автобіографічному романі Кримського «Андрій Лаговський» подано щодо цього досить характерний пасаж: «На Вкраїні замість давніших аматорів-“українофілів” виробилися свідомі інтелігенти-українці; ба й сама назва “українофіл” сталася за Олександрових часів (йдеться про царя Олександра III. – Р. С.) образливою лайкою, що од неї порядна людина повинна й одхрещуватися» [3, 2, 208]. А в

приватному листі до Б. Грінченка від серпня 1892 р. Кримський висловився іще гостріше. «Українофільство, – пише він, – є дуже гарна річ, але робітників вона сливе як не має, і загал українофілів або егоїсти, або хоч щирі, дак неуки» [3, 5, 78]. Примітно, що себе автор наведеної сентенції вважав на той час належним до другої категорії. А зробити правильний вибір йому опосередковано допоміг усе той же М. Драгоманов, який на запитання молодого, енергійного людини «З чого потрібно починати працю для народу?», міг переконливо відповісти – «Із себе, із самоформування й самовдосконалення».

Обстоювані М. Драгомановим засади становлення й підготовки нового покоління громадсько-культурних діячів (власне інтелектуальної еліти нації) за основу мали вимогу якнайширшої освіти й не лише, так би мовити, загальнообов'язкової – шкільної чи університетської. Надзвичайно важливими за умов колоніального стану виявлялись особисті приклад і наставництво зразком античного спілкування-навчительства. Свідченням успішної реалізації такого підходу у випадку самого Драгоманова може бути життя та діяльність його найвідомішої учениці – Лесі Українки.

Коло вчителів А. Кримського в національній справі дещо ширше, аніж у Лесі Українки. Поруч із М. Драгомановим у цьому ряді обов'язково потрібно назвати імена П. Житецького – викладача словесності в Колегії Галагана, а також Б. Грінченка та І. Франка. Проте визнаючи авторитет кожного зі згаданих діячів, Кримський, як справжній учень, прагнув не до сліпого наслідування, а до переосмислення й, так би мовити, збагачення засвоєних уявлень та ідей, а, отже, і їхнього продуктивного розвитку на якісно вищому рівні. Учений, письменник, політик молодшого покоління, який вільно почувався в нових реаліях, він критично, а іноді й скептично сприймав досвід попередників (людей усе ж таки іншого часу) і міг, попри особисті симпатії, досить гостро оцінити значущість та актуальність зробленого своїми великими вчителями. Варто врахувати й те, що сильна, обдарована особистість жадає самореалізуватися передовсім у тих царинах, які вважає найвідповіднішими власним нахилам та вподобанням. Однак у вітчизняних реаліях, особливо для людей інтелектуально-творчої праці, такої альтернативи могло й не існувати. Примітною щодо цього видається історія 1896 р. зі здобуттям місця професора русько-української філології у Львівському університеті. Попри організаційні труднощі, Кримський відмовився від цієї ідеї ще й тому, що

твердо і свідомо вибрав для себе науковий напрям – орієнталістику, а отже, і сходознавчу кафедру в Москві. Це рішення не змогли похитнути ні умовляння Б. Грінченка, ні звернення авторів колективного листа із Чернігівщини, які апелювали до патріотизму й обов'язків перед Батьківщиною. У вибачливо-рішучому тоні свою позицію він пояснить П. Житецькому. «Декторі мої земляки не хтять зрозуміти, що йдучи на арабську кафедру, я зовсім і не думаю цуратися праці на рідній ниві, а навпаки – думаю, що своїм шляхом я швидко дійду до тієї мети, на якій вони бажали б мене бачити [...] Можу Вас завірити словом честі, що мені про кар'єру байдуже [...]. Коли я люблю Схід, то чи ж я тому винен? А що східна спеціальність не спинить мені роботу українську, дак цьому вірте» [3, 5, 253].

У 1903 р. у схожій ситуації опинилася й Леся Українка. Саме в тім часі гостро постала потреба упорядкувати архів М. Драгоманова й узятися за цю справу було запропоновано небозі ученого. Визнаючи потрібність і вагу майбутньої роботи, Леся Українка все ж відхилила цю пропозицію, адже добре розуміла, що у випадку згоди, муситиме, по суті, відмовитися від того, чим жила все своє свідоме життя. «Може той архів, – писала вона М. Павликові, – для якого я (мусила б) [...] зробити таку жертву, і вартий її, може одне слово з нього варте більше ніж всі мої слова минулі і ще не народженні, тільки у мене рука не здіймається на *таке* самовбивство, я ще не маю сеї одваги, я ще не нажилася душею, я ще навіть як слід не спробувала своєї сили – і маю вже її занедбати, придушити, “скинутися”? Ні, не маю одваги, хоч киньте в мене каменем. Не можу» [6, 12, 65]. У цьому сенсі покоління порубіжжя, мабуть, чи не перше покоління вітчизняних інтелектуалів (насамперед митців і науковців), котре наважилося так рішуче відстоювати свою тожсамість, а, власне, право на свободу самореалізації, якого, на жаль, не мали, не могли собі дозволити їхні попередники.

Та все ж повністю, кажучи словами Лесі Українки, «скинутися громадської повинності» ні їй, ні Кримському не вдалося. І річ не тільки у відповідальності перед поневоленою нацією, котра не може собі дозволити розкоші чистого мистецтва. Сама епоха вимагала (і сприяла постанню) людини універсального типу, а, окрім того, в обох потреба активної суспільної діяльності була глибоко внутрішньою і органічною.

Глибокий інтерес до релігії як однієї із найдавніших форм культури, свідомості й пізнання; питання віри; особливості взаємин

людини і Творця – проблеми, котрі в добу порубіжжя далеко не для всіх вітчизняних митців видавались актуальними. Тривале панування в інтелектуально-філософській царині позитивізму, а у сфері практичної політики – соціалізму схияляло інтелігенцію до «сповідання» раціонального чи навіть войовничого атеїзму. До цього, у свій спосіб, підштовхувала й православна церква, яка в Російській імперії, будучи цілком інкорпорованою в державу, віддано обслуговувала її інтереси й навіть пишалася місією надійної підпори трону. «Самодержав'я. Православ'я. Народність» – знана, у цьому контексті, ідеологія трьох китів, на якій довгі роки трималася царська влада. Зрозуміло, що особливого довір'я така духовна інституція в мислячої частини суспільства не викликала. Більше того, багато хто тогочасну церкву критикував, доводячи її негативний вплив на життя й поступ країни.

Думку про деструктивну роль московського православ'я загалом розділяли й Леся Українка та А. Кримський, але їхнього інтересу до християнства це не згасило. До його глибокого дослідження канонічна, а отже, унормована, обмежена, традиція допитливий розум лише спонукала. У своїх шуканнях витоків цього унікального та, попри все, такого привабливого віровчення, осмислення й переосмислення генерованої ним філософії, етосу, психології обоє рухалися одразу кількома напрямками. Філологічні аспірації, реалізовані студіюванням Біблії – аж до спроб перекладати Новий Завіт, поєднувалися тут із порівняльним вивченням історії людства, викладеної в Старозавітних джерелах та документальних пам'ятках інших давніх культур. Не менше уваги привертав і світанок нової ери – часи, коли слово Христове утверджувалось у світі. Закономірно, що окреслені зацікавлення знаходили своє яскраве увиразнення й на рівні художньої творчості.

Уперше, як свідчить листування, тему особистісного розуміння християнської доктрини порушено 1903 р. Тоді Леся Українка, із проханням фахово-критичної рецепції, переслала Кримському кілька своїх нових творів, серед яких – і апокриф «Що дасть нам силу?..». Поема супроводжувалася спеціальним, сказати б, біографічного характеру коментарем, який видається ще й спробою застерегтися перед можливою негативною реакцією. «Либонь, він (зміст твору. – Р. С.) Вам не дуже сподобається, – зауважує авторка, – бо се ж ідеалізація такої великої “неволі” людської, як співчуття, і добровільної покути за “безвинну провину”... Та се належить до моєї “релігії” – і коли я не вмю викладати свого credo в стислій, консеквентній і догматичній

формі, то хочеться мені часами хоч у “притчах” вимовити свою “віру”, а надто хочеться, щоб мої товариші її знали, бо інакше вони не знатимуть мене» [6, 12, 94].

Важливим продовженням розпочатої розмови постає своєрідна дискусія довкола іншого твору Лесі Українки – «В катакомбах», що, як відомо, був присвячений Кримському. Але перед тим, як проставити посвяту, авторка подбала про, сказати б, дозвіл на це. У своєму зверненні, де розкрито й обставини появи та втілення творчого задуму, вона, зокрема, зізнається: «Я занадто горіла, як її (поему. – Р. С.) писала, і її ідея занадто мені близька, щоб я присвячувала її тому, хто буде для неї “ні гарячий, ні холодний”. Будьте їй ворогом або другом і скажіть мені щиро, що і як Ви про неї думаєте [...] Вона рветься в світ, хоч і не знаю я, чи судиться їй побачити його хутко. Я її спиняти не буду, нехай летить, коли попи не з’їдять, бо вона на релігійно-соціальну тему, ще “гірша” від “Одержимої”. І Ви трохи винні в її народженні, бо розбудили в мені думки в цьому напрямі своїм листом [...]. Тому мені здається, що моя поема рідна Вам» [6, 12, 150–151]. Кримському драма сподобалася, але передовсім як мистецьке явище, бо ж своєю ідейною скерованістю спонукала до критичних зауваг. І знову їхній зміст можемо відчитати лише із чергового листа – відповіді співрозмовниці.

Захист оприявлених у творі переконань Лесі Українки починає із запевнення, що художній реалізації передувала серйозна й значна обсягом дослідницько-підготовча робота. В основному ж викладі доводиться неспроможність канонічного християнства відповідати уявленням ідеальної або хоча б загальноприйнятної духовно-соціальної практики чи, власне, цивілізаційної матриці. Послідовно відкидаючи комунізм та анархізм як першооснови вчення, письменниця виходить і на заперечення його ідеалістичної природи навіть часів становлення перших апостольських церков. Натомість на особистісному рівні надзвичайно близькою для неї виявляється морально-етична, емоційна сфера, бо ж «коли що надається до щирої ідеалізації в первісному християнстві, то [...] хіба ота грація почуття його “женмироносиц” [...] і те нове для античного аристократичного світу почуття всепрощаючої симпатії, що так красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників» [6, 12, 155]. На жаль, закінчення листа не збереглося, але що порушені в ньому питання й надалі залишалися для авторки актуальними переконують її творчі пошуки.

Зокрема, дві драми 1909 р. присвячені саме означеній темі – взаєминам Ісуса та його учнів. І хоча Йоганна («Йоганна, жінка Хусова») та Юда («На полі крові») показані не в часі перебування в апостольській громаді, саме постать Учителя стає центральною в їхній життєвій / сценічній реальності. З особливою силою та проникливістю художнього узагальнення представлено в Лесі Українки образ зрадника. Можливо, цей персонаж вийшов таким переконливим ще й через те, що акцент свідомо покладено не на наслідках скоєного ним, а на глибинних мотивах і психології того фатального кроку.

У своєму єдиному романі «Андрій Лаговський» (1905) Кримський, через вставний епізод також звертається до особи хриstopродавця й так само намагається знайти пояснення вчинкові героя через його внутрішню сутність. Юда в письменника зраджує (власне, готовий це зробити) через заздрість і ненависть до Ісуса, якого вважає, як і герой «На полі крові», винним в особистій життєвій невдачі. «Історія озлобленої душі» – такий промовистий підзаголовок має написана Андрієм Лаговським поема «Іуда Іскаріотський». Примітно, що в часі праці над романом Кримський займався перекладом українською мовою книг Нового Завіту. Робота посувалася мляво й не востаннє через, сказати б, ідейне розчарування й навіть внутрішній спротив перекладача. Свій тогочасний стан він відверто опише в листі до Б. Грінченка: «Два рази був приступав до Євангелії – та й обидва рази знеохочено кидав; не лежить моє серце до тієї книжки, перекрученої попівством, та й частіше ніж колись находить у голову думка: “Ет! чи варто нам дбати, щоб народ мав у своїх руках ту книгу, де побіч ідеальних навчань є безліч небезпечної нісенітництва?”» [3, 5, 392]. Власними сумнівами й душевними метаннями письменник наділить і героя, який так само переживатиме складний період світоглядно-релігійного становлення. Але, зрештою, Лаговський прийде до того, до чого ще в молодості прийшов і його автор, який у листі до О. Огоновського щиро зізнався, що «увірував у Бога» [3, 5, 118]. Очевидно, що розуміти таке запевнення слід найперше у сенсі індивідуально-особистісного вибору чи, точніше, відкриття / прийняття ідеї Творця безвідносно до церковних канонів.

На жаль, у перше окреме видання «Андрія Лаговського» із волі автора не увійшли дві заключні частини, у яких найвиразніше й відбито релігійно-аскетичні шукання героя. Леся Українка, отже, не змогла висловити свою думку щодо, по суті, одного із ключових

ідейно-тематичних вимірів роману. Натомість ґрунтовними та фаховими виявились оцінки його художнього рівня. Починаючи розбір твору, що, зрештою, вилився в розгорнутий лист-рецензію, вона зупиняється на дещо незграбних спробах Кримського, посередництвом особистого звернення до читачів, дистанціюватися від постаті протагоніста. Подібні застереження, переконана поетеса, як правило, не досягають мети й навіть погіршують становище митця і в очах аудиторії, і в стосунку до самого себе. Адже тут із очевидністю можна твердити, що «Хоч Ви і впевняєте, що Ви ні перед ким не виправдуєтесь, але ж інакше зрозуміти сеї передмови не можна, як тільки так: вірте сумлінню, люди добрі, се не є автобіографія! І Ви, і Франко (передмова до “Зів’ялого листа”) робите кепські прецеденти всім нам, писателям-суб’єктивістам, неначе ми обов’язані здавати справу “кому о том ведать надлежит”, як ми заряджуємо нашим власним матеріалом автобіографічним» [6, 12, 139–140]. Обстоюючи право вітчизняного митця на свободу творчого вияву, Леся Українка тим самим намагається ствердити й доконечну в модерній добі самодостатність мистецтва, позбавленого незмінної суспільної / класової / національної й т. ін. кореляції чи опіки. Тому й видається їй автор «Андрія Лаговського» постаттю роздвоєною – найперше у своїх спробах примирити означені полюси.

Намагання приховати чи, принаймні, якомога менше виявляти свою індивідуальність у мистецькому творі виявилось нездоланною суперечністю (та, зрештою, і проблемою) Кримського-письменника. Він, як видається, так і не зміг до решти позбутися уявлення про художню реальність як про феномен у загальному сенсі вторинний і чи не цілковито прив’язаний до суспільних інтересів та потреб. А за таких умов навіть талановита книга ніколи не постане явищем самодостатнім і самоцінним та й особистісні інтенції автора в жодному разі не відіграватимуть вирішальної ролі. Ситуацію ускладнювало й те, що у своїй творчості Кримський, свідомо чи підсвідомо, прагнув до якнайповнішого вияву власної сутності, відкритого оприявлення внутрішніх духовно-інтелектуальних станів. Звідси й суперечливий герой письменника, що найбільше надається до типізації в координатах рефлексуючого, нервового (аж до істерії), чутливого, з тонкою душевною організацією інтелігента.

Проте адекватної текстуальної форми для реалізації такого складного комплексу ідей, тем та проблем письменник знайти не зміг,

рівно ж як і не зміг бути повністю відвертим із читачем та самим собою. На цьому, зокрема, зацентувала й Леся Українка, коли давала відповідь на закид колеги в тому, що в згаданій рецензії на «Андрія Лаговського» застосувала підходи, дослівно, «критико-біографа». Уникаючи доктринерства й намагаючись не бути категоричною, вона навіть після додаткових роз'яснень усе одно залишилася при своїй думці, стверджуючи: «Я вважаю всю Вашу белетристику (і поезію), крім двох-трьох дрібничок, наскрізь суб'єктивною, але ні трошки не автобіографічною, а було б навіть краще, якби вона була автобіографічною, бо тоді суб'єктивність була б натуральнішою» [6, 12, 153]. У пошуках, сказати б, збалансованого поєднання двох означених домінант перебувала у свій час і авторка наведених слів. Тут доречно буде в порівняльному аспекті згадати її першу п'єсу «Блакитна троянда» та прозу Кримського. Однак свій оригінальний шлях у літературі письменниця віднайшла, про що й свідчить блискучий драматичний доробок 1900-х років. Натомість її колега, після дебютного роману, по суті, нічим себе в літературі більше не виявив. А про те, що цієї відвертої та болісної для самолюбства розмови він не забув, переконують його приватні відгуки на твори Лесі Українки 1909–1910 рр. Зокрема, слід нагадати, що стосовно «Йоганни, жінки Хусової» та «Боярині» тепер уже сама авторка змушена була спростувати підозри в суб'єктивності [див.: 6, 12, 371].

Важливо, що ані Леся Українка, ані Кримський, на відміну від більшості вітчизняних митців (як спостеріг останній [3, 5, 324]), виявилися людьми, не схильними ображатися на критику, а тим паче аргументовану й підставову. І попри випадки щодо вже згадуваної «Боярині», і після так званої «мовної дискусії» довкола поеми «Одно слово» Леся Українка продовжувала надсилати колезі свої твори для фахової історико-культурологічної апробації та користати з його допомоги в пошуках фактологічного матеріалу. Зі свого боку і Кримський прислухався до слухних порад досвідченої письменниці, наприклад, коли 1919 р., готуючи повне видання «Андрія Лаговського», врахував її зауваги до перших двох частин роману.

Таке, сказати б, професійне спілкування було важливим для обох не лише в сенсі спільного критичного дискурсу, а й отриманою можливістю писати для освіченого, вдумливого читача, здатного до сприйняття поліфонічних художніх полотен. Це тим більше важливо, що в тій добі пропоновані письменниками-модерністами твори, та ще

й написані на далекі від національного світу теми й сюжети, рідко знаходили адекватні відгуки в привченої до «белетристичної патріотки» аудиторії.

Самотність, відособленість, яка у випадку сильної, обдарованої натури зазвичай виявлялася невіддільною від свободи, у тім числі й творчої, визначала також особливості та навіть можливості спілкування. Що стосується Лесі Українки, то вона добре знала цю грань свого характеру й уже на початках знайомства намагалася делікатно, як це було, скажімо, із О. Кобилянською, попередити співрозмовника: «Я сама не дуже експансивна, – се, здається, вдача всієї нашої родини, – се не добре, але я нічого не можу проти сього, і Ви не беріть мені за зло, коли часом я здамся Вам не досить одвертою. Ніколи найближчі друзі не знали мене всієї, та я думаю, що се так і буде завжди. Друзі мої звикли до сього і дали мені волю говорити тільки про те, про що я хочу. Але я думаю, що їм ніколи не трапилось жалувати про те, що коли говорили мені» [2, 487]. Думається, що схожий на описаний тип узаємин склався й між авторкою наведених слів та А. Кримським – побратимом Кримським (у тому, що вказане звертання було чимось значно більшим, аніж риточною фігурою переконує його поширення ще тільки на особу М. Кривинюка).

Зважаючи на мандрівний спосіб життя, який змушені були вести обоє наших героїв, найдієвішим засобом спілкування в тодішніх умовах залишалася листування, що, на жаль, у силу різних причин, нерідко уривалося. Ініціатива поновлення втрачених контактів зазвичай належала Лесі Українці, адже Кримський, за її словами, керувався дивним правилом – не озиватися першим. Так було й трагічного 1903 р., коли після наглої смерті брата Михайла вона, через духовно-емоційну виснаженість, довго не могла поновити зв'язків зі світом. А побратим, який незадовго перед страшною звісткою спеціально приїжджа на три дні до неї на Кавказ, вочевидь, після від'їзду, чекав на вдячного листа. Також і згодом у їхніх стосунках траплялися тривалі паузи, що, як видається, найперше мали пояснення в характері Кримського. Одну із таких (доволі несподіваних і дивних) причин мимохить означила в листі до нього сама Леся Українка: «Я й тепер (жовтень 1911 р. – *Р. С.*) не тямлю, що саме заважало нам тоді частіше та довше бачитись? Невже посміхи Ваших тодішніх приятелів над нашою приязню? (Ви щось говорили мені про те в Тифлісі). От уже можу сказати, що до того преславного пана “*Qu'en diraton*”

(фр. – “*що скажуть*”) мені тоді (та й завжди) не було ніякого діла, тим більше що він ніколи не надгороджує за подавані йому жертви» [6, 12, 372]. Важко сказати точно, яких «приятелів» мала на увазі авторка, але слід думати, що це було так зване московське (російське) оточення А. Кримського. Принаймні підстави для такого висновку дає невеликий пасаж із листа останнього до Вс. Міллера, де автор підкреслено невимушено переказує, за його ж словами, один зі своїх київських «неприятных инцидентов». Згадавши про візит до Старицьких, Кримський, ніби поміж іншим, але в подробицях розповідає, що «Относительно панны Леси (поэтессы) они сообщили, что на Рождестве она, в силу своей крайне доброй души, увлеклась одним чахоточным и даже поехала с ним в Минск. В Минске он к концу марта умер, и панна Леся в огорчении (“прибита лихом”) уехала в Карпаты, где обретается и до сих пор. Едва я это выслушал, вдруг неожиданно входит пани Косач [...] Меня она приветствовала очень равнодушно и процедила сквозь зубы, что благодарна мне за присылку “Очерка татарской словесности” [...]. Я взял адрес панны Леси, чтоб ей написать, и тут опять выяснилось, что на ее январское письмо я не отвечал и что не отвечать на письма – обычай сомнительной ценности» [3, 5, 349–350]. Лист, про який згадує Кримський, – то коротка, але щира подяка поетеси за високу оцінку її творчості й вибачення за те, що не може найближчим часом подарувати йому обіцяне фото – вочевидь нагальної відповіді не потребував [див.: 6, 11, 207–208].

Саме в Мінську, із появою «Одержимої», почалося титанічне сходження Лесі Українки до вершин мистецтва й, по суті, саме А. Кримський перший підтримав її в цей важливий переломний час. Мабуть, взаємопідтримка, ґрунтована на розумінні та повазі, і дозволяла цим таким різним та водночас таким схожим людям плідно працювати в національній культурі, бути її творцями в модерну добу. Не менш важливим видається й те, що (чи не вперше в національній історії) рівнозначна та повноцінна роль тут належала як чоловікові, так і жінці. «Бачите, – ділилася із Кримським своїми роздумами письменниця, – мужеська “рація” в погляді на деякі справи дуже однобока, тому ми доповнюємо її своєю “рацією”, може, теж однобокою, але тільки з них обох може вийти щось ціле і справедливе» [6, 12, 150]. Своєрідним прикладом такого, «гендерного порозуміння» може слугувати інтимна лірика обох митців, що в ній явлено справді новий і сміливий для тогочасної вітчизняної літератури художній дискурс:

від відверто суб'єктивної, глибоко особистісної авторської позиції й до чуттєвої, емоційної, живої мови, якою звертаються до свого кохання (і світу) чоловік та жінка. Під цим оглядом згадується напівлегенда про те, що нібито Кримський був закоханий у Лесю Українку й навіть освідчувався їй. Мабуть, це все ж таки легенда, але фактом залишається те, що він ні з ким із тогочасних жінок більше не спілкувався у такому, сказати б, високому інтелектуально-емоційному реєстрі й ні до кого із них не ставився з такою щирістю та довірою. Вони справді були, мовлячи словами письменниці зверненими до сестри Ольги, «рідними по духу».

Очевидно, саме означений рівень спорідненості людей одного покоління став надійною запорукою реалізації грандіозного проекту розбудови нової України, її сучасної, повноцінно вписаної у світову культури. У цьому процесі, теоретичну парадигму якого обґрунтував М. Драгоманов, тогочасній мистецькій еліті доводилося, образно кажучи, воювати на всіх фронтах: займатися суспільно-політичною, просвітницькою, агітаційною й іншою громадською роботою та водночас писати наукові й публіцистичні студії, перекладати, зрештою, давати непроминальній художньої вартості оригінальні твори, а у випадку письменників – то ще й випрацьовувати для них мову та правопис. І все це відбувалося під постійним зовнішнім (імперським) тиском й внутрішньою (зі старшим поколінням) конфронтацією, ціною власних статків, часу, здоров'я, зрештою, життя і без певної надії на близький, зримий успіх.

Перспективи подальших досліджень. Заявлена тема матиме конструктивне продовження в комплексному вивченні історії української культури із якнайширшим залученням досвіду самореалізації інших чільних постатей доби.

Список використаної літератури

1. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко ; [упоряд. А. Жуковський]. – К. : Просвіта, 1994. – 288 с.
2. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Репринт. вид. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2006. – 928 с.
3. Кримський А. Твори в п'яти томах / А. Кримський. – К. : Наук. думка, 1972–1973. (Перша цифра у посиланні – номер джерела у списку літератури, друга – том).
4. Моклиця М. Християнство Агатангела Кримського: психологічні та естетичні акценти [Електронний ресурс] / М. Моклиця. – Режим доступу : <http://www.slovoichas.in.ua/index.php&limitis>

5. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського / Павличко С. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 328 с.
6. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975–1979. (Перша цифра у посиланні – номер джерела у списку літератури, друга – том).

УДК 821.161.2-1

Лариса Семенюк

КОНЦЕПТ «ДУХОВНОГО МАНДРІВНИЦТВА» В ПОЕЗІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У статті проаналізовано аспекти «духовного мандрівництва» в поезії Григорія Сковороди. Ліричного героя розглянуто в часовому русі (від народження до смерті) та в русі просторово-метафізичному (у пошуках іншого світу й самого себе). Наголошено на релігійних основах, внутрішньому характері цієї подорожі, проблемі вибору людиною свого життєвого шляху.

Ключові слова: бароко, бароковий динамізм, «духовне мандрівництво», концепт, мотив, аспект.

Семенюк Лариса. Концепт «духовного странництва» в поезії Григорія Сковороди. В статті аналізуються аспекти «духовного странництва» в поезії Григорія Сковороди. Ліричний герой розглядається в русі часу (від народження до смерті) і в русі просторово-метафізичному (у пошуках іншого світу й самого себе). Акцентується на релігійних основах, внутрішньому характері цієї подорожі, проблемі вибору людиною свого життєвого шляху.

Ключевые слова: барокко, барокковый динамизм, «духовное странничество», концепт, мотив, аспект.

Semenyuk Larisa. «The Spiritual Travelling» Concept in Grygoriy Skovoroda Poetics. «The spiritual travelling» aspects of Grygoriy Skovoroda poetics are analysed in the article. The lyric character is discovered in the frame of time (from his birth till death) and in the space-metaphysics frame (in searching for other world and himself). The religious background the inner character of this journey, the problems of man's choice of his way of life are stressed here.

Key words: baroque, dynamism, «the spiritual travelling», concept, motive, aspect.

Постановка наукової проблеми та її значення. Однією з важливих світоглядних і філософських ознак епохи бароко була ідея